

ક્રિયાદરમાં સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાનો ઉદય

પિનાકીન વી. વ્યાસ, પ્રોગ્રામ ઓફિસર, ડી.એસ.સી.

સાબરમતી જળાશય યોજનાની વિસનગર ક્ષેત્રીય કચેરીમાં તારીખ ૧૯-૨-૧૯૯૭ના રોજ એક સભા મળેલી, જેમાં સિંચાઈ ખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર'(ડીએસસી)ના અધ્યક્ષ, પ્રોગ્રામ ઓફિસર અને ક્ષેત્રીય કર્મચારીઓ અને વિસનગરની આજુબાજુનાં ૨૧ ગામડાંઓના ખેડૂતો ભેગા થયેલા. સભાની પ્રાથમિક શરૂઆત બાદ ખેડૂતોને સિંચાઈ અંગે પડતી મુશ્કેલીઓ વિશે ચર્ચા શરૂ થઈ. આ માટે હાજર રહેલા દરેક ગામના પ્રતિનિધિઓને એક કોરો કાગળ અને પેન આપવામાં આવ્યા અને તેમના ગામમાં સિંચાઈની મુશ્કેલીઓ અંગેના મુદ્દાઓ લખવાનું કહેવામાં આવ્યું. હાજર રહેલા મોટા ભાગના ખેડૂત મિત્રો આ પ્રક્રિયામાં રસથી ભાગ લેતા હતા પણ બે ખેડૂતો ખૂણામાં બેઠા હતા. કંઈક આશ્ચર્ય અને કુતૂહલની લાગણી સાથે ડીએસસીના પ્રોગ્રામ ઓફિસરે ખેડૂતને પૂછ્યું, 'ભાઈ તમે કેમ કંઈ લખતા નથી, તમારે સિંચાઈ અંગેની કંઈ મુશ્કેલીઓ નથી, કોઈ પ્રશ્ન નથી?' ખેડૂતે જવાબ આપ્યો, "સાહેબ, મુશ્કેલીઓ કે પ્રશ્નો તો એને હોય કે જેને નહેરનું પાણી મળતું હોય, અમે તો યોજના શરૂ થઈ પછી ક્યારેય નહેરનું પાણી અમારા ગામમાં આવતું જોયું જ નથી, તો પછી અમારે તો શું મુશ્કેલી હોય?" બીજા ખેડૂત બોલ્યા, "અમારી માત્ર એક જ મુશ્કેલી છે કે અમને નહેરનું પાણી જ મળતું નથી. આથી આ સિવાય અમે વિશેષ કશું લખી શકીએ એમ નથી." હાજર રહેલા સૌને માટે આ બાબત કડવા ઘૂંટડા જેવી લાગી.

ત્યાર બાદ રાજ્ય સરકાર દ્વારા સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાના અમલ માટે પસંદ થયેલા એક પાયલટ પ્રોજેક્ટના થલોટા ગામના આગેવાન શ્રી અમૃતભાઈ પેટેલે નકશો દોરી પોતાના ગામમાં પણ એક વર્ષ પહેલાં નહેર સિંચાઈના કેવા પ્રશ્નો હતા તેની રજૂઆત કરી અને ગામના ખેડૂતોએ સંગઠિત

થઈ 'ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર'ના માર્ગદર્શન અને પ્રેરણાથી સિંચાઈ ખાતા સાથે સહયોગ સાધી સિંચાઈના પ્રશ્નોનો કેવી રીતે ઉકેલ લાવ્યા તેની વિગતે છણાવટ કરી. ખાતાના અધિકારીઓએ પણ રાજ્યની સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા વિશેનાં સરકારના નીતિ અને અભિગમથી ખેડૂતોને વાકેફ કરી નહેર સિંચાઈ યોજનાઓના વહીવટમાં ખેડૂતોને સામેલ થવા અપીલ કરી.

થોડા દિવસો બાદ 'ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર'ના સ્થાનિક કાર્યકરોએ ક્રિયાદર ગામની મુલાકાત લીધી અને થલોટા, રંગપુર અને આજુબાજુનાં ગામોમાં વિકસી રહેલા સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાના અભિગમ અને તેનાં પરિણામોની વાત કરી. પરંતુ સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા કાર્યક્રમમાં જોડાઈને ક્રિયાદરને નહેર સિંચાઈનો લાભ કેવી રીતે મળી શકે તે ક્રિયાદરના ખેડૂતોને ગળે ઉતારવું મુશ્કેલ હતું. આથી ક્રિયાદર ગામના ખેડૂતો થલોટાની મુલાકાત લે અને જાતે નિર્ણય કરે એવું નક્કી થયું.

બેએક ટ્રેક્ટર ભરીને ક્રિયાદરના ખેડૂતો થલોટા ગયા, નહેરો જોઈ, ખેડૂતોને માખ્યા અને તેમની સાથે ઊંડાણ અને રસપૂર્વક વાતો કરી. જોયું, જાણ્યું અને અનુભવ્યું. થોડા દિવસ પછી 'ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર' અને ખાતાનો સંપર્ક કર્યો અને સહભાગી યોજનામાં જોડાવા અંગે માર્ગદર્શન આપવા વિનંતી કરી.

ત્યાર પછીનાં ટૂંકા સમયમાં ગામમાં ઘણી ચહલપહલ થઈ. ખેડૂતોએ ગ્રામ સભાઓ યોજી, એકાદ અઠવાડિયાના સમયમાં પિયત સહકારી મંડળી માટે ખેડૂત સભાસદો બન્યા, શેરજાળો એકત્ર થયો અને સહકાર ખાતા પાસેથી પિયત સહકારી મંડળીનું રજિસ્ટ્રેશન મેળવવા માટેની અરજી તૈયાર કરી. સહભાગી

કાર્યક્રમ અંતર્ગત ખેડૂતો અને ખાતાના અધિકારીઓએ નહેરો પર ફરી મરામતની જરૂરિયાત અને કદ નક્કી કર્યાં. ક્રિયાદરને પાણી પહોંચાડતી બન્ને પેટા નહેરોમાં છેવાડા સુધી પાણી પહોંચાડવા માટે લઘુત્તમ મરામત કામના ખર્ચનો અંદાજ રૂ.૧૨,૬૦,૦૦૦/- નક્કી થયો.

કાર્યક્રમની નીતિ મુજબ મરામત કામના ખર્ચમાં ખેડૂતોએ ૧૦ ટકા લેખે રૂ.૧,૨૬,૦૦૦/- ભોગવવા પડે. કપરાં ચઢાણ તો હવે હતાં. એક તો ક્રિયાદર નાનું એવું ગામ. ગામમાં ૮૦ ખોરડાં, જેને આપણે આર્થિક રીતે મધ્યમ અને નબળાંની વચ્ચે ગણી શકીએ. વળી, ખેડૂતોએ યોજના શરૂ થઈ પછી આજ દિવસ સુધી નહેરનું પાણી તો જોયું પણ નહોતું. તેમાં આટલો ફાળો આપતાં પણ નહેરની સગવડથી પાણી મળશે તેવો વિશ્વાસ કેળવવો એ પણ અઘરો હતો. સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા માટેની સંકલન સમિતિમાં ખાતાએ એવું વલણ રાખ્યું કે આશરે રૂપિયા પાંચ લાખનાં કામો ખાતું તેમની રીતે કરી આપે, જેમાં ખેડૂતોનો લોકફાળો બચે. વળી, ગામની ધગશ જોઈ સ્થાનિક ધારાસભ્ય પણ પોતાના સ્વભંડોળમાંથી રૂપિયા પચાસ હજારની રકમ ક્રિયાદરના લોકફાળા તરીકે ફાળવવાની ઓફર કરી. શરૂમાં ખેડૂતો રાજી થયા. પરંતુ ગ્રામ સભામાં જ્યારે આ બન્ને ઓફરોની જાહેરાત કરી ત્યારે લોકોએ આશ્ચર્યજનક પ્રતિભાવ આપ્યા. જે ચર્ચા-વિચારણા થઈ તેનો સાર કંઈક એવો હતો કે ખાતું કામ કરે અને આપણે જાતે કરીએ તેમાં ફેર

ખેડૂતોએ પોતાના પગ ઉપર ઉભા થવાની શરૂઆત આજથી જ કરવી જોઈએ. અંતે બન્ને દરખાસ્તોનો ખેડૂતોએ સાભાર અસ્વીકાર કર્યો અને નક્કી કર્યું કે ખેડૂતો જાતે ફાળો ભરશે અને કામ પણ જાતે જ કરશે.

નહેરનો વહીવટ સંભાળતા ક્રિયાદર ગામના ખેડૂતો

ત્યાર પછીનું ગામનું વાતાવરણ જ કંઈક અલગ હતું. કામની શરૂઆત થઈ, લોકોએ સામૂહિક શ્રમયજ્ઞ કર્યો, ખેડૂતોએ નહેરના મરામત કામ માટે પોતાના ખેતરના ઊભા પાકમાંથી માટી લઈ અને પાળા બનાવ્યા. મજૂરો ન મળ્યા ત્યાં ખેડૂતોએ પોતાના ટ્રેક્ટરથી કામ કર્યું.

મરામત કામ થયું તેના કારણે ગામમાં સૌપ્રથમ નહેરનું પાણી આવ્યું. ગામમાં ઉત્સવનું વાતાવરણ થઈ ગયું. ખેડૂતો ભેગા થયા, ઢોલનગારાં વગાડતાં નહેર પર ગયા, ગોળ ધાણા અને શ્રીફળ વધેર્યા, ગુલાલ ઉડાડ્યું ત્યાર બાદ ૬ માર્ચ, ૧૯૯૯ એ ખાતા સાથે સમજૂતીનો કરાર કરી પોતાના ગામની નહેરનો વહીવટ સંભાળ્યો. આ પ્રસંગને ખેડૂતોએ એક ઉત્સવ તરીકે ઊજવ્યો. આજુબાજુનાં ગામના ખેડૂતોને પોતાના ઉત્સવમાં સહભાગી થવા બોલાવ્યા. નર્મદા અને જળ સંપત્તિ વિભાગના સિંચાઈ મંત્રી શ્રી જયનારાયણભાઈ વ્યાસ, ખાતાના મુખ્ય ઈજનેર સહિતના ઉચ્ચ અધિકારીઓ પણ આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ અભિભૂત થયા.

થલોટામાંથી પ્રેરણા લઈ ક્રિયાદરના ખેડૂતોએ જે કામ કર્યું તેનો પડઘો આજુબાજુનાં ગામોમાં પડી રહ્યો છે. લોકો આ યોજનામાં જોડાવા અને પોતાના ગામની નહેરોનો વહીવટ જાતે કરવા માટે પ્રેરાઈ રહ્યા છે. ક્રિયાદરે સહભાગી અભિગમના મર્મને સમજી તેનો ખરા અર્થમાં અમલ કરી એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે.

ક્રિયાદર ગામની વિગતો

ગામ: ક્રિયાદર, તા: વિસનગર, જિ: મહેસાણા
વસ્તી: ૫૨૧
કુટુંબો: ૮૧
મુખ્ય ધંધો: ખેતી અને પશુપાલન
પાણીનો સ્ત્રોત: ૩૦ કૂવા અને ઘરોઈ સિંચાઈ યોજનાની માઈનોર M8R અને M8R ૧
નહેરનો પિયત વિસ્તાર: ૩૧૫ હેક્ટર
૧૯૯૮ સુધી થયેલ મહત્તમ પિયત: ૫૮ હેક્ટર
નહેર સુધારણાથી ૧૯૯૯માં થયેલ પિયત વિસ્તાર : ૬૨ હેક્ટર
કમાન્ડ વિસ્તારના ખેડૂતોની સંખ્યા: ૧૧૮
મંડળીના સભાસદો: ૯૬ (૪ મહિલા સભાસદો)

પડશે જ. અત્યાર સુધીના અનુભવો આ બાબતનું સમર્થન કરે છે. વળી, ધારાસભ્યે પોતાનું ફંડ વાપરવાની ઓફર કરી, પણ સાચા અર્થમાં સહભાગી અભિગમ અપનાવી

સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાના

પ્રારંભની પ્રક્રિયા

શ્રી અનિલ સી. શાહ, અધ્યક્ષશ્રી, ડી.એસ.સી.

૧. ભારત સરકારે અને ગુજરાત સરકારે સિંચાઈ યોજનાઓને વધારે કાર્યક્ષમ, ઉત્પાદક, ન્યાયી વહેંચણી, કરકસરયુક્ત વહીવટ, ઝડપી મરામત, સમયસર પાણીનું વિતરણ અને પિયતની ખેતી વિષે ખેડૂતોને સંતોષ વગેરે ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરવા માટે સિંચાઈ વ્યવસ્થામાં ખેડૂતોની સામેલગીરીને આવશ્યક ગણી છે. ગુજરાત સરકાર આ માટે એક પછી એક નીતિ વિષયક પગલાં લઈ રહી છે. સરકારને એનો પૂરો ખ્યાલ છે કે સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાના અનેકવિધ લાભ લેવા છતાં તેને કાર્યાન્વિત કરવાનું સરળ નથી. દસકાઓથી જે પ્રકારની સરકારી તંત્ર મારફતની વ્યવસ્થા ચાલી આવી છે તેમાં એકાએક પરિવર્તન શક્ય નથી અને લાભદાયી પણ નથી. તેથી જ સહભાગી વ્યવસ્થાનો વ્યાપક સ્વરૂપે અમલ કરતાં પહેલાં પાઈલટ પ્રોજેક્ટથી શરૂઆત કરવાનું નક્કી કર્યું. અને તેના અમલીકરણના અનુભવના આધારે કાર્યક્રમમાં આયોજનબદ્ધ ફેલાવો કરવાનું નક્કી કર્યું છે.

૨. ખેડૂતોનો રસ અને સહકાર

જેમ સરકારી તંત્રને સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે કે હાલની સિંચાઈ વ્યવસ્થામાં ધરખમ સુધારા કરવાની જરૂર છે તેમ ખેડૂતોને પણ હાલની વ્યવસ્થાથી સંતોષ નથી અને તેમાં સુધારો કરવાની જરૂરિયાત આવશ્યક ગણે છે. પરંતુ તેમ કરવામાં ખેડૂતોએ પોતે માગણી કરવા ઉપરાંત કોઈ રસ લેવાનો હોય કે કોઈ જવાબદારી લેવાની હોય તેવો હાલ કોઈ ખ્યાલ નથી. ખરેખર તો નહેરની સિંચાઈમાં ખેડૂતો વચ્ચે, ખાસ કરીને જેઓ નહેરની કે નાકાની શરૂઆતના ભાગમાં હોય અને જેઓ પાછળ હોય, તેમ જ જેઓ બખુકા અને જેઓ નબળા હોય તેઓની વચ્ચે ઘણાં મનદુખ, કલેષ અને ઘર્ષણ હોય છે. તેથી સરકાર સહભાગી વ્યવસ્થાની યોજના કરે અને તરત ખેડૂતો નહેરની જવાબદારી લેવા તૈયાર થાય તેવી અપેક્ષા ઠગારી નિવડશે. સરકારી તંત્રમાં પણ ઉચ્ચ અધિકારીઓ નહેર વ્યવસ્થામાં ખેડૂત સામેલગીરીનો સિદ્ધાંત આવકારે છે. પરંતુ ક્ષેત્રીય કક્ષાએ તેના વિષે સમજ હોય તેવી અપેક્ષા વાજબી નથી.

આ પ્રમાણે અનેક ખેડૂતો અને ખાતાના અનેક ક્ષેત્રીય કર્મચારીઓ જ્યારે સહભાગી વ્યવસ્થા માટે તૈયાર ન હોય ત્યારે ખેડૂતોના અને તંત્રના લાભ માટે જે વ્યવસ્થાને

આવશ્યક ગણવામાં આવે છે તેને દાખલ કરવા, સારું તેનું આયોજન આવશ્યક બને છે.

૩. ખેડૂતોની જરૂરિયાત આધારિત સિંચાઈ વ્યવસ્થામાં સુધારણા

ખેડૂતો સિંચાઈનું મહત્વ જાણે છે. પરંતુ સરકારી નહેર મારફતે જે રીતે પાણી મળે છે તેમાં સુધારણા કરવા માટે તેમણે વધારે રસ અને જવાબદારી લેવાની જરૂર છે તે બાબત સમજણ અને જાગૃતિ લાવવા પૂર્વ તૈયારી આવશ્યક જણાય છે. પ્રયોગાત્મક રીતે પાર્ટીસિપેટરી રૂરલ એપ્રેઈઝલ (પી.આર.એ.) પદ્ધતિ મુજબ નીચે મુજબ પગલાં સૂચવવામાં આવે છે:

ક. અધિક્ષક ઈજનેરના અધ્યક્ષ પદે ઈજનેરો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓની સંકલન સમિતિ સૂચિત પાઈલટ પ્રોજેક્ટ માટે અન્વેષણ જૂથની રચના કરે. તેમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના પ્રતિનિધિ, સિંચાઈ વિભાગના પ્રતિનિધિ કે અન્ય વિકાસ સંબંધી કર્મચારીઓ મળી ૩થી ૫નું પૂર્વ તૈયારી અન્વેષણ જૂથ હોય.

ખ. નહેર કક્ષાએ જૂથ ચર્ચા:

૫૦૦-૬૦૦ હેક્ટર સુધીની લઘુ સિંચાઈ યોજના કે પેટા નહેરના પિયત વિસ્તાર માટે સહભાગી વ્યવસ્થા ઉપયોગી બને તેવી હાલ વિચારણા છે. આવા પિયત વિસ્તારના ખેડૂત પ્રતિનિધિઓ સાથે જૂથ ચર્ચા ગોઠવવી. અનૌપચારિક મૈત્રી ભર્યા વાતાવરણમાં બને ત્યાં સુધી જમીન પર બેસીને નીચેના મુદ્દાઓ વિષે જૂથ ચર્ચા ગોઠવતી વખતે એ ખ્યાલમાં રાખવું કે નહેરના અગ્ર મધ્યમ અને છેવાડાના ખેડૂતના પ્રતિનિધિઓ હાજર હોય બહેનો બને તેટલી હાજર રહે તેવો પ્રયત્ન કરવો.

નહેર અને તેના પિયત વિસ્તારનો નકશો : ખાતા પાસે નકશો હોય પરંતુ ખેડૂતો પાસે નકશો તૈયાર કરાવવાથી તેમની પાસેથી જાણકારીનો લાભ ઉપરાંત તેમનામાં ઉત્સાહ અને આત્મવિશ્વાસ વધારે છે. પી.આર.એ.માં અનુભવ ઉપરથી જણાય છે કે મોટા રંગીન ચાર્ટ પેપરને ભીંત પર ચોડી નકશા કરવાથી હાજર હોય તે સહુ તૈયાર થતા નકશાને જોઈ શકે છે અને તેમાં ભાગ લઈ શકે છે.

રંગીન સ્કેચ પેનોનો ઉપયોગ કરવો. અભાષ ખેડૂતો ભાગ લઈ શકે તે માટે બને ત્યાં સુધી અક્ષરો સાથે ચિત્રાત્મક નિશાનીઓનો ઉપયોગ કરવો. સૌ પ્રથમ નકશામાં ખૂણે નીચેની માહિતી ખેડૂતોની જાણ મુજબ દર્શાવવી:

- બંધ ક્યારે બંધાયો - વર્ષ - ખર્ચ
- નહેર ક્યારે બંધાઈ - વર્ષ - ખર્ચ
- પિયત વિસ્તાર - હેક્ટરમાં.
- છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં ખરેખર પિયત - વર્ષવાર હેક્ટરમાં

નકશામાં બંધથી શરૂ કરી નહેરના છેવાટા સુધી જવું. ઉપરાંત, દરેક નાકા નીચે જે પિયત વિસ્તાર આવેલ હોય તે પણ દર્શાવવો. જ્યાં પાણીનું લીકેજ થતું હોય તે દર્શાવવું. નહેરના વિસ્તારમાં આવેલ કૂવા દર્શાવવા જણાવવું અને તેમાં જુદી નિશાનીઓ સાથે નીચે પ્રમાણે કૂવાની માહિતી મળે તેમ કરવું.

- બંધ કૂવા (ઉપયોગમાં ન હોય તેવા)
- વિજળી મોટરવાળા કૂવા
- ડીઝલ મશીનવાળા કૂવા

આ પ્રમાણે સમગ્ર પિયત વિસ્તારના નકશા અને માહિતી ઉપરથી પિયત ખેતીના લાભો વિષે જાણી શકાશે.

ગ. ત્યાર બાદ નહેરના સંચાલનમાં ખેડૂતોને ક્યા પ્રકારની મુશ્કેલીઓ પડે છે તેની માહિતી મેળવવા નીચે પ્રમાણે પ્રક્રિયા સૂચવવામાં આવે છે:

- સમગ્ર જૂથને સમયસર અને પૂરતું પાણી મેળવવામાં શું મુશ્કેલી પડે છે તેની વિચારણા કરી આપેલા કોઠા પ્રમાણે માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકાય.

ઘ. ઉપર પ્રમાણે સમગ્ર નહેરનો નકશો, સિંચાઈની ખેતી વિષે સમજ તેમજ અગ્ર મધ્ય અને છેવાડાના ભાગના ખેડૂતોના પ્રશ્નો જાણવાની પ્રક્રિયામાં અન્વેષણ-પૂર્વ તૈયારી જૂથ સમક્ષ નહેર સિંચાઈની પરિસ્થિતિ, તેમ જ ખેડૂતોના તેમાં રસ અને તત્પરતા વિષે ઠીક ઠીક સ્પષ્ટ ચિત્ર ઊભું થશે. પરસ્પર વિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું થશે. ત્યાર બાદ ખેડૂત પ્રતિનિધિઓ સાથે મળી સુધારણાના મુદ્દાઓમાં અગ્રતા વિષે વિચારવાનું રહે. આ સુધારણા કરવાની જવાબદારી તંત્રની છે જ. પરંતુ તેમાં ખેડૂતો ક્યા પ્રકારનો સહકાર આપી શકે તેની વિચારણા કરવાની રહે. આ વિચારણાને પરિણામે સંભવિત છે કે પ્રથમ તબક્કે નીચેની બાબતમાં સહકાર પ્રાપ્ત થાય:

- જુદી જુદી મોસમ માટે સિંચાઈનું આયોજન.
- ચાલુ સિંચાઈ વખતે વિતરણમાં ભંગાણ પડે તો તેની તાત્કાલિક મરામતની વ્યવસ્થા.
- નહેરના કે નાકાના - છેવાડાના ખેડૂતોને પાણી બરાબર પહોંચતું ન હોય તો તેનો ઉકેલ.
- ખેડૂતો વચ્ચે ઘર્ષણ થાય તો તેના ઉકેલની વ્યવસ્થા.

આની પૂર્વ તૈયારી માટે સહભાગી નહેર વ્યવસ્થા સારી ચાલતી હોય તેવા પ્રોજેક્ટની (યોજનાની) મુલાકાત ગોઠવવી ઉપયોગી થશે. ખેડૂત આગેવાનોની અને ક્ષેત્રીય કર્મચારીઓની તાલીમ પણ આવશ્યક બનશે.

સિંચાઈ વ્યવસ્થાની ખેડૂતોની જરૂરિયાત પ્રમાણે સુધારણા અને ખેડૂતોની જવાબદારીપૂર્વકની સામેલગીરીના આટલા તબક્કે પહોંચ્યા પછી નહેરનું હસ્તાંતરણ કરવાનો તબક્કો આવશે.

નહેરના અગ્ર, મધ્ય અને છેવાડાના દરેક ભાગના ૨ નાકાના ખેડૂતો સાથે સ્થળ ઉપર જઈ નીચેના મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરવી:

સૌ પ્રથમ નાકા નીચે આવેલા સર્વેનંબરો અને ઢાળિયા દર્શાવતો નકશો ચાર્ટ પેપર ઉપર ખેડૂતો પાસે તૈયાર કરાવવો.

આભાર : ઉન્નતિ વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાનનો કે જેણે બે સંસ્થાઓ વચ્ચે વિચારો તથા સંસાધનોની આપ-લેનું મહત્વ સમજી અમને એના 'વિચાર' સાથે અમારા વિચારો પ્રગટ કરવાની તક આપી.

મુશ્કેલીઓ

અનુ. નંબર	મુશ્કેલીનો પ્રકાર	મુશ્કેલીને કારણે ખેતીના ઉત્પાદન ઉપર અસર	ખેતીના ઉત્પાદન અસર (હેક્ટર દીઠ અને કુલ)	મુશ્કેલી દૂર કરવાના ઉપાયો	તંત્ર પાસેની અપેક્ષા	તંત્રની મર્યાદાના કારણે ઉપાય ન થાય તો વૈકલ્પિક સૂચનો	અન્ય નોંધ
-----------	-------------------	---	---	---------------------------	----------------------	--	-----------

ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર,
૨, પ્રકૃતિ એપાર્ટમેન્ટ, ૨૬ રોડ રેસ્ટોરન્ટ સામે,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮.
ફોન/ફેક્સ : ૯૧-૦૭૯-૬૩૦૧૮૯૨, ૬૩૦૫૨૮૫
૬૩૦૬૧૪૪, ૬૪૨૦૨૮૯, ૬૪૨૦૨૯૩

'ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર' કુદરતી સંસાધનોના વિકાસ સાથે સંકળાયેલી લોક કેન્દ્રિત સંસ્થાઓ, કાર્યક્રમો તથા નીતિ-નિયમોને સમર્થન આપે છે. તે સહભાગિતા, સમાનતા-કાર્યક્ષમતા, કરકસરતા, ટકાઉપણા, પ્રામાણિકતા તથા પારદર્શકતા જેવાં મૂલ્યોને મહત્વ આપે છે.